

Tichelwerken

Met het voorgaande zijn we aangeland op het punt aan de Bergweg waar begin deze eeuw veel leem is weg gegraven door het tichelwerk Rohaan. Ter verduidelijking is daarom een nadere beschouwing van de geschiedenis van de Markelose tichelwerken (steenfabrieken) en die van Rohaan in het bijzonder, op z'n plaats.

Geschiedenis

De geschiedenis van de baksteen gaat ver terug. Het zou te ver voeren om daar hier uitgebreid op in te gaan, maar enkele punten willen we toch noemen. (Het woord tichel is afgeleid van de ongebakken kleitabletten die, vermengd met haksel, door de Grieken werden gebruikt als dakbedekking).

Al vroeg had de mens kunstmatige huisvesting nodig, omdat hij niet permanent de beschikking had over holen en grotten. Eén van de eerste bouwsels was de kleihut, gemaakt van palen, takken en twijgen. De wanden werden bestreken met klei, die aan de oever van een riviertje of meertje werd gevonden. De zon zorgde er vervolgens voor dat ze droog en hard werd.

In een volgende periode werd de klei gevormd in broden (van 15 bij 40 cm) en vervolgens na het drogen gebakken in de zon of het vuur. De oude Egyptenaren fabriceerden al op deze wijze hun bakstenen.

Het zou nog tot de Middeleeuwen duren voordat hier in oostelijk Nederland de eerste bakstenen werden geproduceerd; allereerst voor de bouw van kloosters e.d., later geleidelijk aan ook voor modale particulieren.

In het midden van de vorige eeuw waren er in deze streek inmiddels meer dan vijftig 'tichelwerken', vooral in de omgeving Rijssen, Enter en Elsen. Ze lagen her en der verspreid tussen de boerderijen en verschilden daarvan ook nauwelijks in grootte. In eerste instantie werd als grondstof de donkerblauwe en vette (zee-)klei gebruikt, die was ontstaan in de tijd dat ons land nog onder de zeespiegel lag. Toen men door de vette klei heen raakte, werd over gegaan op de geelgrijze keileem, die in de ijstijd was ontstaan en vaak vermengd was met stenen.

Het stenen bakken was zwaar en arbeidsintensief werk. De zware leem moest met de spade gedolven worden. In hobbelige wagens, later met kipkarretjes over rails, werd de vette massa door de bossen naar het fabrieksterrein vervoerd. Hier werd de klei/leem op een 'bult' gegooid, waarna ze eerst een winter lang 'in de rot' moest staan om plantaardige resten te laten afsterven. Bovendien werd door weersinvloeden de klei rul en beter verwerkbaar. Met behulp van houten raampjes werden de stenen handmatig gevormd en op 'banen' gelegd om te drogen. Vervolgens werden deze 'rauwe stenen' naar de droogloodsen gebracht, waar ze bleven tot ze wind-droog waren. Er werd nadrukkelijk voor gewaakt dat ze niet nat werden door de regen want dan was alle werk voor niets geweest.

Daarna werden de stenen op kruiwagens naar de plaats gebracht waar ze gebakken zouden worden. In die tijd deed men dat in veldovens, bestaande uit drie dikke en vaste muren, waarbinnen de stenen werden opgestapeld. Tussen deze stenen liet men gangen open, de zogenaamde stookkanalen, waarin turf geworpen werd, die als brandstof diende. Tenslotte werd met de vierde muur de oven dichtgemetseld en kon het eigenlijke stookproces beginnen: één week 'droogstoken', twee weken 'krimpstoken' en na een periode van nog eens twee weken konden de stenen uitgekruid worden.

Tichelwerk Rohaan

Gerrit Rohaan stichtte in 1803 aan de Rijssenseweg in Enter een steenbakkerij. Zijn ouders hadden in 1791 van de familie Dikkers uit Rijssen de plaats de Rohaan aangekocht. Gerrit's grootouders hadden daarvòr het pand en de grond in huur van Dikkers.

De steenbakkerij stelde aanvankelijk weinig voor: rond 1820 gaf Gerrit Rohaan nog als hoofdberoep 'tapper' op. Dertig jaar later was de steenbakkerij uitgegroeid tot een fors bedrijf met ruim dertig medewerkers.

De grote brand in Enschede van 1862, zorgde voor een grote vraag naar stenen en dakpannen.

Ondernemer Rohaan en ook andere steenbakkers uit Enter en Rijssen pikten daar een flink graantje van mee en breidden de zaken fors uit.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam echter 'de bodem' van de Enterse kleivoorraad in zicht.

Vonden de Rijssense steenbakkers nieuwe voorraden klei in de Hoch, de Entersen zagen zich veelal

genoodzaakt hun bedrijven af te bouwen. Zodoende was het ook al voor de Eerste Wereldoorlog bekeken met de Enterse steenbakkerij Rohaan. Men schakelde echter met succes over op de productie van cement-producten.

Op 26 mei 1858 verleenden Gedeputeerde Staten van Overijssel aan 'de erven Gerrit Rohanen, steenbakkers wonende te Enter, vergunning tot het oprichten van een steen- en pannenbakkerij' in Markelo. Het bedrijf zou gevestigd worden op een heideveld, gelegen op '65 ellen [ruim 40 meter] van de straatweg Markelo-Goor en op 50 ellen [35 meter] van de Krooshoopsdijk' [nu Tichelweg]. Het bedrijf werd gestart, maar Jan Hendrik Rohaan (*1808) en zijn gezin bleven onderwijl in Enter wonen. Men reisde niet dagelijks op en neer naar Enter, maar bleef vaak overnachten in bijvoorbeeld Herberg 'De Pot'. Geleidelijk aan kwam men blijkbaar tot de conclusie dat het bedrijf levensvatbaar was en de 'woon-werk-afstand' verre van ideaal, waarop men besloot bij de steenbakkerij een woning te bouwen.

Voornoemde Jan Hendrik Rohaan vestigde zich officieel te Markelo in 1878, samen met zijn zoon Gerrit Rohaan (*1836), diens gezin en Jan Rohaan (*1844), een nog ongehuwde zoon. Laatstgenoemde trouwde omstreeks 1885 met E.J. Greven van Lamtink uit de Dijkerhoek en vestigde zich in een, door hem gebouwde woning aan de Taets van Amerongenstraat (het huidige Kistemaker, pand 79). Hij bouwde deze dubbele woning met materialen van de eerste woning van de familie Rohaan, die aan de Tichelweg stond, achter de pannenoven. Jan vestigde zich aan de Van Amerongenstraat in de ene helft van het pand, terwijl de andere helft werd betrokken door Nokkert, de bedrijfsleider van het tichelwerk.

Kort daarna, in 1894 vertrok Jan met z'n gezin naar Enter. Maar blijkbaar kon hij ook daar niet goed aarden, want twee jaar later was hij al weer terug in Markelo, om zich uiteindelijk te vestigen aan de Oude Rijssenseweg. Nazaten van deze Jan vinden we ook nu nog op verschillende adressen aan de Oude Rijssenseweg en op slagerij Rohaan.

Gerrit Rohaan werd dus de opvolger op het Tichelwerk aan de Goorseweg. Hij en z'n vrouw Janna Zwiersen uit Holten werden gezegend met negen kinderen.

Van hen vertrok de oudste zoon, Hendrik in 1902 naar Neede om daar een tichelwerk te stichten. Dit bedrijf kwam echter niet tot ontplooiing en werd in 1917 al weer gesloten.

De tweede zoon, Jan (*1869), bleef vrijgezel maar speelde een belangrijke rol in het maatschappelijk leven in Markelo, o.a. als wethouder en als bestuurder van verschillende Coöperatieve verenigingen.

De jongste zoon, Willem (*1876), ging aanvankelijk met zijn broer Hendrik mee naar Neede. Zij bleken elkaar bij nader inzien niet te liggen, waarop Willem vertrok en zich als boer vestigde in Diepenheim.

Herman (*1872) werd de opvolger aan de Goorseweg. Hij trouwde met F.J. Wolthuis uit Enter. Zij kregen drie kinderen; Janna Gerda die trouwde met Jan Klumpers aan de Goorseweg, Hendrika Johanna die in 1934 naar Goor vertrok om te trouwen met bakker Tijink en Gerrit (*1912) die de opvolger werd op de boerderij Rohaan.

Grondstoffen

De voor de productie van pannen en stenen benodigde leem werd gedolven op de Herikerberg. De beste en meeste leem werd weggegraven aan beide zijden van de Goorseweg, ter hoogte van de Herikerbergweg (links) en de weg naar camping Bergzicht (rechts). Later werd er ook elders op de Herikerberg, onder andere in de omgeving van de Pieuw veel leem weggehaald.

De naam 'Pieuw' is trouwens op nogal bijzondere wijze ontstaan: De grond ter plaatse werd op een bepaald moment voor de verkoop opgedeeld in een groot aantal kleine percelen van 33 are. Bij de daarop volgende openbare verkoop ontstond een spannende strijd tussen de diverse steenbakkers die allemaal deze perceeltjes begeerden. Wie zou er het eerst 'mijn' of in het dialect 'mien'n' roepen? De oude Rohaan had een licht spraakgebrek en kon tijdens de verkoop de spanning nauwelijks aan. Hij produceerde bij iedere afslag op het 'moment suprême' een kreet, die bedoeld was als 'mien'n' maar die klonk als 'pieuw'. Dit wekte natuurlijk de nodige hilariteit, ook bij z'n werknemers die er nog lang om bleven lachen, door stevast te blijven spreken van 'de pieuw' als ze daar leem moesten gaan halen.

Zoals hiervoor al aangegeven werd er ook op de Markeloseberg (nabij de panden Bergweg 28/32) leem weggegraven. Dit leem was op zich niet geschikt om stenen van te bakken. Het had echter wel de eigenschap dat het, gemengd met andere leem, de stenen een goed ogende kleur gaf.

Ook achter het bedrijf aan de Goorseweg werd wel eens klei opgegraven, deze was echter overwegend bestemd voor boeren die hun dorsvloer wilden verharderen.

Rohaan specialiseerde zich aanvankelijk in het bakken van dakpannen. Vanwege het brandgevaar werden in die tijd namelijk, in veel dorpen en steden verordeningen uitgevaardigd, waarin verboden werd daken binnen de bebouwde kom nog langer met stro of riet te dekken. Vanzelfsprekend ontstond hierdoor een grote vraag naar dakpannen.

Toen later bleek dat het leem uit de Pieuw niet zo geschikt was voor pannen (er zaten teveel steentjes in) kwam de nadruk meer te liggen op het bakken van stenen.

Bedrijvigheden

Het tichelwerk van Rohaan was gevestigd op de hoek van de Goorseweg en de Tichelweg. Vooraan langs de Tichelweg stond een grote lange schuur, genaamd het pannenwerk, met daar achter de oven voor het bakken van pannen. Daar weer achter stond aanvankelijk het eerste huis van de gebroeders Rohaan, waarvan later de gebinten en stenen werden gebruikt voor de bouw van de woning aan de Taets van Amerongenstraat.

Naast het pannenwerk stonden drie lange droogschuren voor de bakstenen, met daarachter de steenoven. Naast die droogschuren stond het huis zoals dat er nu nog steeds staat.

Op het toppunt van de bedrijvigheid werden er door Rohaan één miljoen stenen per jaar geproduceerd. Hieraan werkten toen, naast 'de Rohanen' zelf, twaalf personeelsleden. De verkoopprijs bedroeg in die tijd vijftien gulden per 1000 stenen. Daarmee werd een jaaronzet van 15 000 gulden geboekt. Dat is per werknemer een jaaronzet van ruim 1000 gulden. Na aftrek van de bedrijfskosten bleef er netto per man slechts een gering bedrag over. En toch moest men daar 'keihard' voor werken. Met name het mengen van de verschillende soorten leem was heel zwaar werk.

Dat de arbeiders in die tijd echter mondig begonnen te worden lezen we in de Lochemse courant van 6 mei 1908:

'Zaterdagavond hebben de arbeiders op de steenfabriek van Van Eerden alhier te kennen gegeven, dat zij het werk maandagmorgen niet zouden hervatten als hun loon evenals dat van de arbeiders van de steenfabrieken Rohaan en Ten Hove, niet met 3 cent per uur werd verhoogd. De patroon is evenwel zondag met de baas de arbeiders rondgefietst en heeft hun de verhoging toegezegd, zoodat allen maandagmorgen weer aan het werk zijn gegaan. Dit is de eerste poging tot werkstaking onder Markelo'.

Tijdens de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog en ook nog korte tijd daarna (1917-1919) heeft het bedrijf stilgelegen. In verband met distributiemaatregelen was het onmogelijk om aan de benodigde brandstoffen te komen. Men maakte toen van de nood een deugd door zelf in brandstoffen te gaan handelen. Er werden grote stukken bos gekocht, waarvan de bomen in kleine stukken werden gehakt en gezaagd. Deze blokken werden in grote vrachten verkocht aan fabrikanten, onder andere in Rijssen, die ook te kampen hadden met een gebrek aan de normale brandstoffen.

Daarnaast hield men zich ook bezig met de distributie van de weinige kolen die nog wel werden aangevoerd op het spoorwegstation in Goor. Deze steenkool werd hoofdzakelijk bezorgd bij de vele scholen in de regio die toen bevolkt werden door vluchtelingen uit België en Frankrijk.

Het tichelwerk Rohaan werd in 1928 opgeheven. Door de opkomst van de grote, moderne steenbakkerijen, met name langs de grote rivieren, was het traditionele bakken in veldovens niet meer lonend. Een andere factor die een rol speelde bij dit besluit was het feit dat er niet voldoende personeel te krijgen was voor dit zware werk: het personeel kreeg bovendien 's-winters ontslag omdat er dan nauwelijks stenen gebakken werden. Verder was het bedrijf ook wat verouderd door het uitblijven van investeringen. In de crisisjaren besloten de Rohanen over te stappen naar de agrarische sector.

Overigens zonder veel leedwezen; de toenmalige generatie had meer belangstelling voor het boerenbedrijf.

Eén van de laatste huizen die nog met de stenen van Rohaan zijn gebouwd, is het pand van J. Klumpers aan de Goorseweg (pand 179).

De afbraakmaterialen van het tichelwerk werden op diverse plaatsen 'hergebruikt', zoals voor de bouw van een schuur bij Rohaan; bij de bouw van een woning op Stokkumerweg 1; de bouw van de werkplaats van Geurtsen (pand 37) en de bouw van een steengaasfabriek in Twello.

Andere tichelwerken in Markelo:

Ten Hove (Bram)

Jan Willem ten Hove, vader van Bram ten Hove en afkomstig uit Rijssen, kreeg tegelijk met Rohaan in 1858 vergunning om een steenbakkerij te stichten. Uit de archieven valt af te leiden dat ze echter pas jaren later, omstreeks 1865, werkelijk met de productie zijn begonnen. Opmerkelijk is ook dat de heidegrond waarop de gebouwen werden geplaatst pas in 1890 door Ten Hove, samen met z'n vennoot Jan Wolthuis uit Rijssen, werd aangekocht van boer Leunk op De Wêver in Beusbergen. Bram ten Hove kwam pas in 1879 met zijn gezin in Markelo wonen. Dit bedrijf was kleiner dan dat van Rohaan, omdat het zich beperkte tot de productie van stenen (geen dakpannen). Bij de dagelijkse werkzaamheden in het veld was er veel samenwerking tussen beide bedrijven, maar bij hun verkoopactiviteiten was dat zeker niet het geval. Deze steenbakkerij heeft van alle Markelose tichelwerken het langst geproduceerd. Pas in 1934 werd er gestopt, om tijdens de oorlog in 1941 nog weer even in bedrijf te zijn. Het bedrijf bestond uit drie droogloodsen met daarachter een steenoven en ernaast een woning. Tijdens de hoogtij-jaren (1918-1926) had men een veertiental personeelsleden in dienst. Werden ook hier in de begintijd de stenen met de hand gevormd, later werd er ook de zogenaamde strengperssteen gemaakt. Het leem werd daarbij door walsen voldoende fijn gemalen en dan in een soort worstmachine (de strengpers) gedrukt. Als een lang glad brood schoof de grauwe massa hier weer uit en werd vervolgens met een staaldraad in plakken gesneden. Deze kleistukken werden vervolgens gedroogd in de loodsen en na een maand in de veldoven gebakken.

Schlüter

Josephus Schlüter uit Goor stichtte in 1858 een 'steen- en pannenbakkerij op een heideveld 100 ellen [70 meter] van de weg Markelo-Goor'. Dit was aan de Goorse kant van de Herikerberg, op de plek waar we nu de boerderij Pakkert vinden. Het was een klein bedrijf dat niet echt van de grond kwam en al in 1880 moest sluiten.

Van Eerden

Berend Jan Modders, smid te Goor en Gerrit van Eerden, winkelier te Goor, stichtten hun 'steen- en pannenbakkerij in 1857 op 60 el [42 meter] van de markeweg vanaf Imminkshek naar de Berg'. Al na enkele jaren verplaatste van Eerden (Modders was inmiddels teruggetreden) z'n bedrijf naar de Goorseweg, om precies te zijn tussen de bedrijven van Rohaan en Ten Hove. Tegelijkertijd (omstreeks 1864) bouwde hij er recht tegenover, aan de andere kant van de weg een woning voor z'n bedrijfsleider. Dit pand wordt nu bewoond door de familie Lammertink. Toen hij omstreeks 1895 overstapte van de handgevormde stenen naar de machinale vorming, verplaatste hij zijn bedrijf nogmaals. Nu naar de overkant, schuin achter de woning van z'n bedrijfsleider. Het heeft niet mogen baten: het bedrijf ging een kwijnend bestaan lijden en was rond 1934 geheel verlopen.

Schimmelpenninck

Jonkheer M. Rutger Jan Schimmelpenninck, 'Kamerheer des Konings, Lid der gemeenteraad van Amsterdam en Advocaat' kreeg eveneens in 1857 toestemming om een steen- en pannenbakkerij te stichten en wel 'op het Mazeveld, 180 el [125 meter] van de kiezelweg tussen Goor en Zutphen en dichtbij de gemeenteweg van Markelo naar Borculo'. Al snel bleek dat het leem ter plekke niet de juiste samenstelling had, met als gevolg dat dit bedrijf van Schimmelpenninck nooit echt tot ontplooiing is gekomen.